

Қазақ қоғамының Абай қарасөздеріндегі көрінісі

Аңдатпа. Мақалада Абай қарасөздеріндегі қазақ қоғамының көрінісі сөз болады. Қазақ елінің рухани бағдары – ұлы Абайдың мұрасы екені даусыз. Дала данышпанының ең құнды туындысы – қара сөздері. Ең басты объектісі адам болса, мақсаты – адам тәрбиесі. Ол «Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол» деп шығармаларында «адам шыр етіп дүниеге келгеннен өмірінің мәнді болу үшін не істеу керек?» деген сауалға жауап беріп, олардың өмір сүруінің гуманистік бағдарламасын жасап берді.

Абай сынаған қазақ халқы мінезі қазіргі таңда да айна қатесіз кездесуі нені білдіреді? Әлде бұл адамзат баласына туа біткен мінез ба, оны қайтсек түзейміз? «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» деген сөзді Абай неге айтқан екен?! Адам мінезін түзеу үшін не істеу керек? Міне ұсынылып отырған мақала аясында осы сұрақтарға жауап іздеп, Абай қарасөзінің өміршеңдігін қазіргі заман талаптарымен дәлелдеу – мақаланың негізгі мақсаты. Осы мақсатқа жету үшін ойшылдың қарасөздеріндегі ой түйіндері талданды.

Түйін сөздер: Абай қарасөздері, тезаурус, мінез, қоғам, семантика.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-150-158>

Түсті: 5.12.2023; Жөнделді: 20.12.2023; Мақұлданды: 19.02.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Абай бізге қаншалықты жақын болса, соғұрлым алыс. Жақын болатыны – үлкен-кішіміз «Абай атамыз айтқандай» деп өлең-сөзінен мысал теріп, бүгінгінің кез келген құбылысын Абай сөзімен өріп жататынымыз. Бір сөзбен айтқанда көңіліңде сәулесі бардың дені Абай сөзінен өз тірлігіне тиянақ іздейді. Ал, алыс болатыны – Абай өз заманында жалғыз-тың. Мың адамсыздықпен жалғыз алысты. Заманындағы кемшіліктерді сынап, одан арылмай ел болашағы түзелмейтінін айтты. Қоғам дұрысталуы үшін адам бойындағы жағымсыз қасиеттерден арылып түзелуі керек деген ой – ақынның шығармаларындағы өзекті тақырыптардың бірі. Ақынның мұндай шығармаларының бүгінгі ұрпақ үшін де тәрбиелік мәні зор. Сондықтан Абай өлеңдері мен қарасөздерін оқыта отырып, оның идеясын жастардың санасына сіңіре білуіміз керек. Сонда ғана ақынның айтқан сындарынан қорытынды шығарып, бой түзеп, еңсе тіктейтін ұрпақ қалыптастыра аламыз.

Абай сөздерінің мағынасы терең, айтпақ ойын бір оқығаннан түсіну мүмкін емес екені белгілі. Сондықтан ақын шығармаларындағы идеяны жас ұрпақтың санасына құйып, дұрыс түсіндіре білу маңызды болып табылады. Қазіргі заман талабына сай ақын шығармаларының идеясын оқытудың түрлі әдіс-тәсілдері көбейіп келеді. Осындай заманауи тәсілдерді пайдаланып, Абай шығармаларын жаңа технологиямен оқыту студенттердің көзқарасына тиімді әсер ететіні ғалымдар зерттеулерінде де талданып, оның іске асу жолдары да көрсетіліп жүр [1]. Бұл ақынның өлеңдері мен қарасөздерінің қай уақытта да өз құндылығын жоймайтындығының айғағы.

Абай өлеңдерінің негізгі ойы оның қарасөздерінде де жалғасып жатады. Абай қарасөздерінің құдіреттілігі – оның өміршеңдігінде екені сөзсіз. Осыдан бір жарым ғасыр бұрын айтқан ақын сөзі бүгінгі қазақ қоғамында да өзекті.

Абайдың өлеңдеріне қарағанда қарасөздері аз зерттелді. Бұған біріншіден, кеңестік кезеңдегі идеологиялық көзқарас кедергі келтірді дейміз. Екіншіден, зерттеушілер көбіне Абайдың ақындық жағына назар аударса, үшіншіден, қазақта Абайға дейін болмаған тың жанрды зерттеудің, меңгерудің тақырыптық, танымдық жағынан күрделілігі де себеп болды.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – Абай қарасөздерінің тақырыптық ерекшелігін саралай отырып, ақынды толғандырған мәселелердің қазіргі қоғам көрінісімен, адам болмысымен салыстыра отырып талдау. Соның негізінде Абай ғақлияларының өміршеңдігін анықтау.

Зерттеу нысаны – Абай қарасөздері.

Зерттеу пәні – Абай шығармалары – ізі өшпес асыл мұра, әдебиеттің негізгі тұжырымы. Осындай асылдан үлгі алып, шығармаларынан рухани сусындау жеке тұлға үшін ғана емес, ұлт келешегі үшін де рухани азық. Бұл – хакім шығармалары мен ондағы ойдың қаншалықты салмақты екенінің көрсеткіші. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының Абайды түсіну үшін оқырман көзқарасы мен дүниетанымының кеңдігі қажеттігін баса айтуы да көп нәрсені аңғартса керек. Бұл үшін, әуелі, Абай шығармаларының негізгі өзегін жете түсіну керек. Хакім Абай мұраларын оқи отырып, одан әр адам өз қоғамын көретіндігі сөзсіз. Сондықтан құндылықтар құлдырап бара жатқан ХХІ ғасырда ақын сөздерінің өміршеңдігін саралап көрсетуге тырыстық.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғылыми мақалаға Абай Құнанбайұлының 2020 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген үш томдығы, қарасөздері туралы зерттеу еңбектері мен монографиялар пайдаланылды.

Қазақ қоғамының Абай қарасөздеріндегі көрінісін бүгінгі күнмен байланыстыра отырып қарастыруда салыстырмалы талдау, жинақтау, жүйелеу, сипаттау әдістері қолданылды. Сипаттау әдісі мен дефинициялау арқылы Абай қарасөздеріндегі мінез түрлері мен заман көрінісіне талдау жасалды.

Әдебиетке шолу. Ақын Абайдың қарасөз жазып қалдыруы – өз заманының, ортасының, түптеп келгенде замандас тыңдаушысының сұранысынан туған қарекеті. Кеңестік кезеңде М.Әуезов бастаған абайтанушы ғалымдар тарапынан ақынның қарасөздері толық талданып, қарастырылды дей алмаймыз. Ол дәуірде қарасөздеріндегі Абайдың діни-философиялық ойларын терең зерттеуге, ол туралы кеңінен ой айтуға мүмкіндік болмады. Сол кезеңде «Тастих» сияқты Абай ойшылдығының өлшемі болар күрделі дүниені ақынның тұңғыш толық жинағына (1933) енгізуінің өзі – Әуезовтің батылдығы. «1890 жылдардан бастап ұстаздық, үгітшілік жолына түскен соң Абай өлеңді аз жазса да «қара сөзбен» айтатын өсиетті көп жазады... Бұл кездерде Абай сөзін қадірлі көріп, әрбір шыққан жаңа өлеңдеріне ынтық болып отырған ел оқушылары «қара сөздер» шыға бастаған соң мұны өлеңнен кем көрмейтін болады. Қайта, берірек келгенде, ел ішіндегі оқушының барлығы да Абай сөздерін молдаларға ақша беріп жазғызып, көшіртіп алып жүргенде, ең алдымен, қара сөзді тілейтін. Соған көп ынтығатын», – деген [2, 56] М.Әуезовтің пікірі көп нәрсені аңғартқандай. Сонымен, Абайдың өлеңнен қазақ әдебиетіндегі сол кездегі тың жанр қарасөзге келуіне нендей себеп болды десек, ол – сол кездегі сұраныстан туған дүние. Өлеңге қарағанда қарасөз тыңдаушысына ұғынықты. Сондықтан да білім-ғылымнан кенже қалып, надандық қамытына мойынсұнған туған халқын қайтсем қараңғылықтан құтқарам деген ақынның қарманғанда уысына ілінгені осы – қарасөз. М.Әуезовтің: «Абай өзінің өлең сөздерінің көптен-көбін заманындағы оқушы мен тыңдаушыларына үнемі түсінікті болмайтындай көреді. Онысы анығында солай еді. Осы жайды ескеріп, Абай енді қара сөзінде сол өлеңдерінде айтылатын ойларының бірталайын жаңа сөзбен таратады», – деген [2, 56] пікірі ақынның ел тәрбиелеудегі ұстаздық, хакімдік қырын аша түседі. Аса бір дайындықпен келген кісі болмаса Абай өлеңдеріне деңдей қою қиын. Бұл

ерекшелікті кезінде байқаған А.Байтұрсыновтың: (Абай сөзін оқығанда) «...әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қалады. Кей сөздерін, ойланып дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап ұқтырғанда ғана біледі», – деген [2,136] пікірі сол кез үшін ғана емес, бүгінгі күні де өзекті.

Абай қарасөздері туралы салмақты пікір білдірген Т.Әлімқұловтың: «Задында Абайдың қарасөзі мен поэзиясының ымы-жымы бір. Екеуі де «Халық»! деп ынтығады, оған қызмет етеді... Өлеңдегі жұмбақ адам – қарасөзде сұмдық салмақты», – деген [3, 154] ой таразысы әлі де тереңірек зерттелуі қажет.

Кеңестік кезеңде Абай қарасөздерінің жанрлық және стильдік ерекшеліктерін ғалым Х.Сүйіншәлиев арнайы қарастырды. Тәуелсіздік алғаннан кейін бұл тақырып кеңінен, жан-жақты зерттеле бастады. Бұл орайда Қ.Өмірәлиев, М.Мырзахметұлы, Ш.Елеуқенов, Қ.Салғараұлы, Ғ.Есім, Ж.Шойынбет, А.Омаров т.б. ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері мен мақалаларын атауға болады.

Қ.Салғараұлы «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген дүниесінен тұтас бір ғылыми еңбек жазды. Абайдың бұл мақаланы жазуының себебі сол кездегі баспасөз беттерінде қазақтың түп төркінін сахабалардан тарататын мақалалардың шығуы болды. Дәл бүгінгідей дін мәселесінің ушығып кетуіне алаңдаған ұстаз Абай бұл тақырыпты өзі қозғап қана қоймай, терең зерттеп, көлемді еңбек жазуды Шәкәрімге міндеттегені де көзі ашық қауымға белгілі.

Қарасөз туралы алғаш пікір айтқан адамдардың бірі – ақынның шәкірті Көкбай ақын: «Абайдың жалпы, діни өсиеттері мен негізгі діни пікірлері қара сөзінің ішіндегі «ғақлиқат тастикат» деген сөзінде толық айтылған. Әрқашан ауызша айтатын уағыз насихаттары болсын, өлеңмен үгіт қылып айтатын адамшылық жолы, құдайшылық жолы болсын, барлығы да сол сөзіне жиналып келіп қорытылған сияқты. Кейде жазылған дін жайындағы өлеңдер болса, түгелімен сол сөздің жеке-жеке пікірлерінен туған сияқты» [4].

Зерттеу нәтижелері мен талқылау. Абайдың қарасөзі – еркін ойдың көрінісі. Кей тұсында ақын алдындағы адаммен сұхбат құрса, енді бірде өзімен өзі сырласып отырғандай. Сырласа отырып оқырманға ой тастайды. Қарасөздің құдіреті сонда Абай өз замандасымен ғана сұхбат құрып, сырласып отырған жоқ, ол болашақпен, яғни, мына бүгінгі ұрпақпен ғибратты мәжіліс жасайды. Бүгінгінің адамын, қазіргі қоғамның мәселесін көтергендей. Абай сөзінің құдіреті оның – өміршеңдігінде.

«Ғақлияның» негізгі мақсаты – ағартушылық, өсиет, қоғамды, өсіп келе жатқан жастарды тәрбиелеу. Жылдар бойы Абай туралы әрбір деректі тірнектей жинаған М.Әуезов қарасөз қайнарын эпопеясына арқау етіп, барынша пайдаланады. Бұл туралы ғалым З.Бисенғали таратып жазды да [5, 17].

Абай қарасөзі қазақ әдебиетіне тыңнан қосылған жаңа жанр болды. Сондықтан да, қарасөздердің жанрын анықтауда да ғалымдар тарапынан түрлі тұжырымдар жасалуда. «Абайдың қара сөздері түгелімен ғылыми еңбек емес, тек бірнеше сөзі ғана ғылыми талдау, ғылыми қорытынды. Бұл сөздерді Абайдың өзі «Тастик» деп атаған», – дейді [6, 32] ғалым Б.Кенжебаев. Қарасөзді арнайы зерттеген Х.Сүйіншәлиев оны «прозаның шағын түрі» деп алып, бес түрге бөлсе [7, 128], Ж.Шойынбет «Абай қарасөздерінің ерекшеліктері» деген еңбегінде қарасөздің жанрлық стильдік ерекшеліктері, оның зерттелу аясына арнайы тоқталады [8]. Ш.Елеуқенов «Ғақлияны» Тауратқа ұқсатқан Г.Гачевті тілге тиек ете келіп: «...стильдік жағынан Таурат, Інжіл, Құранға «Ғақлия» стилінің үндестігі және солар секілді сөз атасындай, рухани мәдениет қайнарындай қабылданатындығы», – деп [9, 3] қарасөз құнын аса жоғары бағалайды. «Жанр жағынан келгенде, Абай «Ғақлиясы» қазақ әдебиетіне өз жаңалығымен қосылған шығарма. Өмірден туған ойлы сөз бола тұра, бір ерекшелігі – кілең силлогизмнен тұрмайды. Көсемсөз (публицистика) көп тұстарда лирикалық проза, көркем психологизм элементтерімен тонның ішкі бауындай ұштасып жатады», – дейді [9, 3] ғалым.

Зерттеулерді саралай келе айтарымыз, Абай қарасөзін прозаның бір ғана түріне жатқызуға келмейді. Бүгінде отыз сегізінші қарасөзі деп жүрген сөз – бөлек туынды. Қарасөздерді алғаш зерттеген ғалымдардың бірі Х.Сүйіншәлиев: «Отыз сегізінші қарасөзін Абай басқа сөздерінен де ерекше етіп, кезіндегі оқыған молда, не сауатты оқушыға түсінерлік қып жазған. Оның стилі, тілі де ауыр. Дін сөзі, араб, парсы тілі мейілінше көп қолданылады. Оның себебі, мұнда Абай түрлі аяттар мен дін, иман шарттарын өзінше талдап, оның мән-жайларын қозғайды. Оны теріс түсіндіруші надан молдалармен айтысады», – деген [7, 56] сөзінің жаны бар. Ғалым С.Қосан бүгінгі біз отыз сегізінші қарасөз немесе «Китаб тастих» деп жүргеннің арабшадан аудармасы «Сенім кітабы» – ғылыми трактат (тәфсір), ал «Ғақлия» – «Ақыл кітабы» – өсиет, толғаныстар жинағы деген [10] тұжырым жасайды. Сондай-ақ, кей ғалымдар «Сократ хакімнің сөзін» де жеке бөліп жүр.

Жалпы мазмұндық табиғатына қарағанда қарасөз ақын өмірінің соңына қарай жазылған. «Ғақлия 1891-1897 жж., Тасдиқ 1898-1901 жылдары жазылған», – дейді [11, 7]

А.Омаров. Абай бір жасында бауырына алған Уәсилә Абайқызы осы қарасөз туралы мынандай құнды естелік қалдырады: «Әкем балаларды жеті жастан сегізге шығарында оқуға беретін, еркек балаларымен қабат қыздарын да оқытатын. Мен де сегіз жасқа шығарымда оқыдым. Ол кезде молда балаларға дін оқуын оқытатын, қазақ тілінде кітап жоқ болатын. Сондықтан балалардың ойы, дүние тануы кемсін болады деп әкем көп айтып жүрді. Әлі есімде, бір күні біздің оқып отырған үйімізге әкем келді. Әдеттегідей бәріміз орындарымыздан тұрдық, әкем айнала қарады да, отырыңдар, – деді. Біз отырып жайғасқан соң, молдаға қарап, балаларға мына бір кітапты әкелдім, осыны көшіртіп, көбейтіп, бала басына бір-бірден таратып бер. Бүгіннен бастап осы кітапты қоса оқыт, – деді. Біз қуанып кеттік, әкем үйден шыққан соң, молда әлгі кітапты алды да, бас жағын оқыды, кітап қолжазба екен. Біз ол кітапты көшіріп алып оқи бастадық. Басқа кітаптарға көп көңіл бөлмейтін болдық. Өйткені, бұл жаңа кітаптың тілі ұғымды, сөзі түсінікті, ыңғай ақыл айтып отыратын жақсы кітап болды. Кейіннен байқасам, сол кітап әкемнің «Ғақлия» атты қара сөзбен жазылған кітабы екен. Біздің молдадан бұл кітапты естіген басқа молдалар келіп көшіріп алып, өз шәкірттеріне оқытып жүрді», – дейді [12, 40] Уәсилә Мағауияқызы. Бұдан нені байқауға болады? Біріншіден, шамамен қарасөздің жазылу уақытын межелете болады. Екіншіден, сол уақытта арнайы оқулығы жоқ жастарға оқулық кітап жазу мақсаты Абайдың көптен ойында жүрген. «Ғақлия» – бастысы, оқу оқып жатқан жастарға оқулық мақсатында жазылған дүние. Уақытына келсек, 1890 жылы туған Уәсилә сегіз жасында оқуға барса, қарасөз 1898-1899 жылдары жазылып бітіп, молдаға берілген. «Ғақлия» тек Абай ауылындағы ғана емес, сол маңайдағы бала оқытып жатқан молдалардың қолына түсіп, сол өңірдің бәрінде оқулық ретінде пайдаланылған.

Абай заманы ғана емес, Абайдан кейінгі кезеңде де қазақ даласындағы оқу-білімнің кенжелеп қалғанын, оқулықтардың аса тапшылығын әсіресе, Алаш зиялылары қатты сезінді. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында сол қысылтаяң шақта алаштықтар жаппай оқулық жазуға кірісті. Сондай еңбектердің бірі – М.Жұмабаевтың «Педагогика» оқулығының «Жан көріністерін тап-тапқа бөлу» деген бөлімінде: «Қазақтың данышпаны Абай, бұл үшін тапты ақыл, жүрек, қайрат деп атайды. Біз бір заттың яки көріністің сынын белгілейміз, заттар яки көріністер арасындағы байламды яки айырманы табамыз. Бұл – ақыл ісі. Біз бір істі істемекші боламыз, бір мақсұтқа жетпекші боламыз: Бұл – қайрат ісі», – деп [13, 20] Абайдың толық адам концепциясын өз оқулығына арқау етуінде үлкен сабақтастық жатыр.

Абай шығармаларының хронологиясын өзінше түзіп, қарасөздердің де ретін Мүрсейіт қолжазбасына сәйкестендіріп, «жаңаша үлгідегі басылымды» құрастырып, түсініктерін жазып, жинақ шығарған зерттеуші А.Омаровтың еңбегін атап өтуіміз керек. «Абайдың қара сөздер мұрасы 1933 жылғы Толық жинақта алғаш рет жарияланған. Осы жинақта олардың рет саны өзгертіліп басылды. Неге? Өйткені, кеңестік заманда Құдайтану мен дінге қатысты қара сөздер нағыз кереғар, шикі, сезікті, залалды деп есептелді. Олардың рет саны өзгертілгені – осы сезікті сейілету, қызыл көз цензураны алдарқату амалы. Оригиналды бұзарлық өзгедей ешбір себеп жоқ. Амалдап, қаһарлы саяси қыспақтан аман алып шыққан Мұхтар Әуезовке мәңгі қарыздармыз», – дейді [11, 27] зерттеуші. Осы бір жайды аңғарған

аудармашы Е.Жұмағұлов та: қолжазба ақын өмірден өткеннен кейін бірнеше жылдан соң табылып, жарияланғанын, сондықтан кейбір сәйкессіздіктер кездесетінін айта келіп, автор он тоғызыншы тарауда айтылған құбылыстар туралы сөз ететінін, ал ол тарауда мұндай ештеңе жоқ екенін мысалға келтіре отырып, қарасөздердің реттік санында әлі де шикілік барынан хабардар етеді [14, 1]. Аудармашының айтып отырғаны «... осы сөздің он тоғызыншы бабында жазылған ақыл кеселі деген төрт нәрсе бар» деген отыз екінші сөздегі сөйлем. 2005 жылғы жинақта бұған «он тоғызыншы бабында – Абайдың рет саны бойынша 31-сөз» деген түсініктеме тұр [15, 118]. Ал, Мүрсейіт нұсқасы бойынша он тоғызыншы сөз «адам ата-анадан туғанда...» деп басталатын мүлде басқа қарасөз. Қалай десек те, Абай түзген ретті анықтаудың нүктесі әлі де қойылған жоқ...

Абайтанудың өзекті мәселелерінің бірі ол – ақын шығармаларының орыс және басқа тілге аударылуы болса, бұл проблеманың ішінде қарасөздердің аудармасы туралы да жасалған жұмыс көңіл көншіте қоймайды. Қарасөздің басқа тілді былай қойғанда өзімізге сіңісті боп кеткен орыс тіліне аударылуы туралы кейінгі кезде мәселе көтеріп жүрген ақын, режиссер Ербол Жұмағұловтың пікірінен Абай сөзінің басқа тілге аударылуында әлі көп кемшіліктердің бар екенін байқауға болады. Қарасөздің жанрында бірізділік болмаған соң бәлкім, орыс тілінде «проза», «мудрые слова», «слова назидания», «книга слов» деп әртүрлі аталып жүр. Осы олқылықтың орнын толыру үшін Е.Жұмағұлов Абай қарасөздерін аударып, оқырманға ұсынды [14]. Аударма саласын зерттеп жүргендер болашақта бұл еңбекке өз бағасын берер деген ойдамыз.

Абай өлеңдерінің текстологиясы қанша уақыт зерттеу объектісіне айналып келе жатыр дегенімізбен, қарасөздері туралы ондай сөз айта алмаймыз. Абайтануда қағаберіс қалып келе жатқан өзекті мәселенің бірі осы – қарасөздердің текстологиясы. Осы мәселеге ден қойып жүрген абайтанушы ғалым Т.Жұртбай былай дейді: «Абай шығармаларындағы, әсіресе, «Қара сөздеріндегі» грамматикалық, емлелік, орфографиялық, стильдік, мағыналық қателерді қазір арылтып алмасақ, күні ертең көшкелі отырған латын әліпбиі тұсында нағыз шырма-шату басталады» [16, 19]. Бұл тек Абай шығармаларына ғана емес, жалпы қолжазбасы жұтаң боп жеткен қазақ ақындарының қай-қайсысына да қатысты. Абай шығармаларының текстологиясын жиырма бес жыл бойы зерттеп келе жатқан Т.Жұртбайдың әр жылдары жазған дүниелері жинақ болып шыққаны – абайтануға қосылған сүбелі үлес. Өкініштісі кітап аз данамен шықты. Ендігі мақсат ғалымның ұсынған зерттеу-ұсыныстарын ғылыми айналымға қосып, Абай шығармаларын тағы бір сүзгіден мұқият өткізу керек. Аталмыш жинақта «Таң қаламын алдыңғы айтқанды ұқпай» («Қарасөздердегі» сөзден кеткен қателер) деген ғылыми сараптамалық жағынан салмақты мақалада «Қарасөздерге» қатысты қанша олқылықтың орны толтырылып, көңілге қонымды ұсыныстар берілді. Тыныс белгі, әріп, сөз, сөз тіркесі, сөйлем атаулыда орын алған ақаулықтың бәріне ежіктей отырып дәлелдемелер келтірген ғалымның еңбегі зор. Мәселен, «Әрбір ғибрат алмақтың өзі де **бақастыққа** жібермей, уақытымен тоқтатады», – дегендегі бірде **бастыққа**, бірде **мастыққа** деп жазылып жүрген сөздің төркінін тамыршыдай дөп басса, **қорғалатыптың** орнына **қарғанатын**, **оғаттың** орнына **ұғыт**, **ұяттың** орына **ұял**, **қорлап** – **зорлап** сияқты сөздердің ғана емес, емле, ноқат, үтір-нүктенің дұрыс оқылмауынан Абай сөзінің төркіні мүлде басқа сипат алып кеткендігіне куә қылдырады. Бұл көбіміз қарасөздің түсініксіздеу тұстарын данышпан ойының күрделілігіне балап, көктей өтіп, назар салмауымыздан шығып жатқан олқылықтар болуы керек. Қарасөздерді үстірт шолып шыққанда Абай ойының астарына шын үңіле білген текстологтың көп уәжімен келіспеуге болмайды.

Ғалым С.Қосан да қарасөз текстологиясының әлі де толық зерттелмей келе жатқанын тілге тиек етіп, Мүрсейіт қолжазбасы мен кейінгі жинақтар арасындағы сәйкессіздіктер туралы біраз мысалдар келтіреді [11].

Абайдың қарасөздері кеңестік кезеңде көп зерттеле қойған жоқ, онда көтерілген діни философиялық көзқарастар жабық тақырыптардың қатарында болды дедік. Тәуелсіздіктен кейінгі кезең қарасөздерді зерттеуге мол мүмкіндік берді. Бұл тақырып – зерттеушінің кез

келгені меңгеріп кете алмайтын күрделілігімен де құнды. Енді Абай қарасөздерін бүгінгі таңда қалай ұғып жүрміз, сол мәселеге тоқталайық. Осы тұста «Ұлт ұстазы, адамзаттық ақыл-ойдың заңғары хакім Абайдың сындарлы сындарынан қорытынды шығарып, бой түзең, еңсе тіктеу – бүгінгі ұрпақ парызы. Ақынның озық идеяларын іске асыру, мән-мағынасын түсіне білу, әрі қарай дамыта түсу айқын мақсатымыз. Осы тұрғыдан алғанда ақын өлеңдерінің жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызы өте зор. Сондықтан оның қай шығармасын болмасын оқытқанда, айтар ойын бала санасына жеткізе білу маңызды. Ол үшін біз ең алдымен өлең мазмұнын меңгертіп, идеясын түсіндіруіміз қажет» деген пікірмен келісуге болады [11, 314].

Демек, қарасөздерді бүгінгінің дүрбісіне салып, жаңа ғасырдың ұрпағына ұсыну, ондағы Абай өсиетін жаңа қазақтың баласына ежіктеп түсіндіру, қолдан келсе көңіліне қоңдырып, жүрегіне байлау – бүгінгі әдебиетші-ұстаз қауымының басты мақсаты болуы тиіс.

Қарасөздің әлқиссасында ел бағу, мал бағу, ғылым мен дін бағудан айныған, оқып-тоқығанын қағазға түсіруді мақсат тұтқан Абай алдымыздан шығады. Ақын бұл төртеуін өз заманындағы өзекті мәселелер қатарына жатқызып, ондағы кемшіліктерді сынай білді. Осы төрт саланың қайсысын алсақ та бүгінгі қоғамда да маңызды орын алатыны белгілі. Бүгінгі таңдағы «ел бағу» мәселесіндегі кейбір жағдайлар Абай айтып отырған заманмен үндесіп жатыр.

Абай айтқан мал бағудың да машақаты бұл күнде көбеймесе азаймай тұр. Бұны қазіргі таңдағы, жайылымға жері тапшы, ауыз сусыз отырған, тарап кету алдында тұрған кейбір ауылдардың мәселесімен байланыстыруға болады. Ауыл-елді көркейтуге бағытталған жобалар іске асырылып жатқанымен, бұл мәселе қазіргі қоғамда да өзекті екені сөзсіз.

Ғылым бағу. Ғылымды дамытуға айтарлықтай көңіл бөлініп, талай жетістіктерге жеткен бұл салада да қай кезеңде болмасын кемшіліктер бар екені белгілі. Сондықтан **«Білгеніңді кімге үйретесің, білмегеніңді кімнен сұрарсың»** деп Абай айтқандай, ғылыми орта қалыптастырудың маңызы зор.

Дін бағу. Бұл да қазіргі кезеңде өзекті болып тұрған мәселелердің бірі. Бағамдап қарасақ, Абайдың әрбір сөзінде үлкен мағына жатқанын көреміз. Өз заманында көріп, түзетуге тырысқан мәселелерге қатысты ойларының қазіргі таңда да көкейкесті болуы Абай шығармаларының өміршеңдігін көрсетеді.

Абайдың қарасөздеріндегі басты тақырыптардың бірі – жалқаулық, еріншектік. Ақын қазақтың бойындағы осы жат мінезді сынай отырып, оятуға ұмтылады. Терін сатпай, көзін сатқан масылдықтан, жатып ішер жалқаулықтан сақтандырады. Өзбекті, ноғайды, орысты күлкі қылған қазақтың намысын қайрап, қатты сынайды. Олардың әрқайсының қазақтан артық тірлік қылып жатқанын мысал қылады. **«Бірін-бірі қуып қор болмай, шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып, зор болуға»** кедергі болып тұрған осындай қасиеттерден арылып, жаңа кәсіп игеруге, еңбектенуге шақырады. Бұл бүгінгі күннің де басты талабы екені сөзсіз.

«Мұның бәрі төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан, өзге егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді. Әрбір мал іздеген малым көп болса, өзімдікі де, балаларым да малды болса екен дейді». Абайдың осы сөзінен кейін қанша уақыт өтті, қоғам өзгерді, заман жаңарды. Ал мұндай адамдар әлі де кездеседі.

«Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпен алысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?»,- деп күйінген Абайдың зары, сол замандағы сайлаудың даурықпа-дүрбелеңінің көріністері қай қоғамда да кездесіп жатады. **«Осы күнде қазақ ішінде «ісі білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісінің, кісіңнің амалшы, айлалығынан жетерсің» деген сөз»,** – деп, осындай адамдардан арылу үшін бірлесіп күресуге шақырады. Сонда ғана елдіктің туы қисаймайтындығын, елдің іргесі сөгілмейтіндігін пайымдайды.

Абай қарасөздерінде қазақ қоғамында өткір тақырыптардың бірі болып тұрған ғылым мәселесіне көп тоқталған. Бесінші сөзінде қазақ мақалдарын мысал етіп: «...қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, мал үшін қам жейді екен, бірақ ол малды қалай табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап алмақ яки мақтап алмақ екен, бермесе онымен жауласпақ екен», - деп, ғылымнан малды артық көргендерді сынады. Мақтап-мадақтау, алдап-сулау сияқты жеңіл жолмен мал тауып, соған мәз болған заман адамының бойындағы жиіркенішті қасиеттерді әшкерелейді. «Әуелі – ғылым-білім табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек» екенін ескертіп, ғылымды пайда табудың көзі ретінде түсінетіндерге жаны ашиды. «Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық, ақыл, ғылым, білім – ешнәрсе малдан қымбат демейтін», – қоғамның дертінен арылудың жолын іздейді. «...ғылым бағарға ғылым сөзін сөйлер адам жоқ» деген ақынның өз дәуіріндегі ғылым мен ғалым туралы айтқан ойлары әр адамды ойландыруы тиіс. Содан қорытынды шығару, қоғамның осындай дертімен бірлесе күресу арқылы Абай армандағын болашағы жарқын қазақ жастарын тәрбиелей аламыз.

Ғылым сөзі тұрмақ, сөз ұғарлық адам таппай «мыңмен жалғыз алысқан» Абайдың қайғысы – қазақты қиып, елден безіп кетермен өлшенетін аса қалың қайғы. «Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін... Сыртым сау болса да, ішім өліп қалыпты. Ашулансам, ызалана алмаймын. Күлсем, қуана алмаймын...», - дегені – ақынның қарақан басының қайғысы емес, жұрт соңында қалған қараңғы елдің қайғысы екені түсінікті.

Ғалымдарымыз қарасөзден бөліп алып, жеке еңбек ретінде қарастырып жүрген «Кітап тастих» деп аталатын табиғаты бөлек жантану еңбегінде Абайдың әуелгі сөзді ғылымнан бастауы тегін емес: «Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – хақиқат, оған ғашықтық өзі деһақлық һәм адамдық түр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, физзат-құрмет таппақ секілді нәрселердің махабатымен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды».

«Малды сарп қылып, ғылым табу керек. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды» деп, ғылым табу үшін ештеңеден аянбау керек, ғылымнан асқан байлық жоқ екенін барынша түсіндіруге тырысады. Дүние байлығымен, біреуден зор болу үшін ғана отырған мансабымен жарысқан қауымға қарата айтқан «тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ» деген Абай сөзінің маңызы ешқашан жойылмақ емес. Ақынның бұл ойы, идеясы өз заманында қандай өзекті болса, бүгінгі қоғамда да, келешекте де еліміздің жарқын болашағы үшін маңызды.

Қорытынды. Шын ғалымды өсіреміз десек, Абай айтқандай «әуелі ғылымға зорлықпен, алдаумен үйір қылу керек». Жасынан ғылымға үйірсек бала есейе келе шын ғылымның жолын таңдайды. «Ғылым – мал аяйтын жол емес», – деген Абай сөзі – әр маңдайшада ғана емес, әр қазақстандықтың санасында жазылуы тиіс аксиома. Мемлекет ғылымнан малды аямау керек. Сонда ғана елдің көсегесі көгереді. «Дүние де – өзі, мал да – өзі, ғылымға көңіл бөлсеңіз». «Қашан адам ғылымның өзін дәулет деп түсінбейінше – ол ғылым бола алмайды», – дейді Абай.

Бұл арада біз Абай қарасөздеріндегі ғылым-білім мәселесіне қатысты ойларын бүгінгінің өлшеміне салдық. Салғанда көргеніміз Абай сөзі – өміршең, мәңгілік. Шыңғыстың етегінен алысқа ұзамаған ойшыл ақынның әр сөзі қазаққа ғана емес, роботтанып, жаһанданып, адами құндылықтары тарының қауызына сыярдай қусырылып бара жатқан мына заманның күллі адамзатына тіл қата алуымен құнды.

Авторлардың қосқан үлесі. Бауыржан Ердембеков – мақаланың мазмұны, зерттеу, талдау жұмыстарын жүргізу, талқылау мен тұжырымдамалар жасау.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландырылатын «АР 14869894 Абай қарасөздерінің тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. II том. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.
2. Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан. – Алматы: Санат, 1993. – 365 б.
3. Жанатайұлы К. Абай туралы естелік әңгіме. Кіт.: Абайтану. Таңдамалы еңбектер. I том. Ойлар мен толғаныстар. / Жалпы ред. басқ. Ж.Дәдебаев/. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 210 б.
4. Бейсенғали З. Абай қарасөздері және «Абай жолы» эпопеясы // Абай. – 2003. – №3. – Б.17-21.
5. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы, 1973. – 320 б.
6. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 224 б.
7. Шойынбет Ж. Абай қарасөздерінің ерекшеліктері. – Алматы: 2015. – 200 б.
8. Елеуқенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: 1997. – 364 б.
9. Қосан С. «Китаб тастих» және оның текстологиясы немесе абайтанушылар неден қателеседі? // Қазақ әдебиеті. – 2000. – №2. – Б. 3.
10. Абай. Екінші кітап (құрастырған: Омаров А.). – Семей: Интеллект, 2019. – 274 б.
11. Абай туралы естеліктер. – Алматы: Қаламгер, 2018. – 504 б.
12. Жұмабаев М. Педагогика // Жұлдыз. – 1992. – №4. – Б. 40-45.
13. Кунанбайұлы А. Гаклия (Назидания. Авт. перевода Е.Жумагул). – Алматы: Көкжиек, 2022. – 500 б.
14. Қунанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық жинағы. Т.2. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы, 2005. – 336 б.
15. Жұртбай Т. «Ол боламын демендер». – Астана: 2020. – 582 б.

References

1. Abaitanu. Tandamaly enbekter [Abay studies selected works]. Vol.2 (Kazak universiteti, Almaty, 2015, 264 p.). [in Kazakh]
2. Alimkulov T. Zhumbak zhan [The Mysterious Soul] (Almaty, 1993, 365 p.). [in Kazakh]
3. Zhanataiuly K. Abai turaly estelik angime. Kit.: Abaitanu. Tandamaly enbekter. I tom. Oilar men tolganystar [A memorable story about Abai. In book: Abay studies. Selected works. Vol. I. Thoughts and reflections.], General edition by Zh.Dadebaev (Kazakh University, Almaty, 2015, 210 p.). [in Kazakh]
4. Beisengali Z. Abaj qarasozeri zhane «Abaj zholy» jepopejasy [Abai's Words of Edification and Epic "Abai's Path"], «Abai» [Abai], 3 (2003). [in Kazakh]
5. Kenzhebaev B. Kazak adebieti tarihnyn maseleleri [Problems of the history of Kazakh literature] (Almaty, 1973, 320 p.). [in Kazakh]
6. Suyunshaliyev H. XX gasyr adebieti [Literature of the XIX century] (Ana tili, Almaty, 1992, 224 p., 224 p.). [in Kazakh]
7. Shoiynbet Zh. Abai karasozderinin erekshelikleri [Features of the Abai word of edification] (Almaty, 2015, 200 p.). [in Kazakh]
8. Eleykenov Sh. Adebiet zhane ult tagdyry [Literature and the fate of the nation] (Almaty, 1997, 364 p.). [in Kazakh]
9. Kosan S. «Kitab tastih» zhane onyn tekstologiasy nemese abaitanyshylar neden katelesedi? [«Kitab tastih» and its textual theory, or are the Abai scholars mistaken?] («Kazak adebieti» [Kazakh literature], 2, 3 (2000). [in Kazakh]
10. Abai. Ekinshi kitap (kurastyrgan: Omarov A.) [The second book] («Intellect», Semei, 2019, 274 p.). [in Kazakh]
11. Abai turaly estelikter [Abai's Memories] («Kalamger», Almaty, 2018, 504 p.). [in Kazakh]
12. Zhumabaev M. Pedagogika [Pedagogy] («Juldyz» [Star], Almaty, 1992, 4, 40-45 (1992). [in Kazakh]
13. Kunanbaiuly A. Gaklia (Nazidania. Avt perevoda E.Jymagyl) [Book of words. The author of the translation is E. Zhumagul] («Kokzhiek», Almaty, 2022, 500 p.). [in Kazakh]
14. Kunanbaiuly A. Shygarmalarynyn eki tomдық jinagy. T.2. Olender men audarmalar, poemalar, karasozder [Poems and translations, poetry, book of words] («Zhazushy», Almaty, 2005, 336 p.). [in Kazakh]
15. Zhurtbai T. «Ol bolamyn demender» [«Don't say he will»] (Astana, 2020, 582p.). [in Kazakh]

Б.А. Ердембеков

Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

Отражение казахского общества в «Словах назиданий» Абая

Аннотация. В статье речь идет об изображении казахского общества в «Словах назиданий» Абая. Безусловно, наследие великого Абая есть духовный ориентир казахского народа. «Слова назиданий» - одно из бесценных произведений степного гения. Если главным объектом внимания автора является человек, то цель размышлений Абая – воспитание личности.

В своих произведениях Абай провозглашал: «Не будь сыном только своего отца, будь сыном народа». И, отвечая на вопрос: «Что нужно сделать, чтобы жизнь человека стала значимой после его рождения?», - разработал свою гуманистическую программу его бытия.

Что может нам дать сравнение нравов казахского народа, подвергавшихся в свое время Абаем и нравами, встречаемыми сегодня? Или есть врожденные черты характера, которые возможно исправить?

Почему Абай восклицал: «Будь моя власть, я бы отрезал язык любому, кто уверждает, что человек неисправим»?! Тогда что нужно сделать, чтобы исправить нрав человека?

Основная цель настоящей работы – найти ответы на поставленные вопросы и доказать актуальность «Слов назиданий» Абая в современных условиях. Для реализации указанной цели всестороннему анализу были подвергнуты ключевые моменты размышлений мыслителя.

Ключевые слова: «Слова назиданий» Абая, тезаурус, нрав, общество, семантика.

B. A. Yerdembekov

Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan

Reflection of Kazakh society in Abai's «Words of edification»

Abstract. The article deals with the depiction of Kazakh society in Abai's "Words of Edification". Of course, the legacy of the great Abai is the spiritual landmark of the Kazakh people. "Words of Edification" is one of the priceless works of the steppe genius. If the main object of the author's attention is a person, then the goal of Abai's reflections is the education of the individual.

In his works, Abai proclaimed: "Do not be the son of only your father, be the son of the people." In answering the question of how to make a person's life meaningful after birth, he developed his humanistic programme.

What can we get from a comparison of the morals of the Kazakh people, who were subjected to Abai in their time, and the morals encountered today? Or are there innate character traits that can be corrected?

Why did Abai exclaim: "If I had power, I would cut out the tongue of anyone who claims that a person is incorrigible"?! What can be done to correct a person's temperament?

The main goal of this work is to find answers to the questions posed and prove the relevance of Abai's "Words of Edification" in modern conditions. To achieve this goal, the key points of the thinker's thoughts were subjected to comprehensive analysis.

Keywords: «Words of Edification» by Abai, thesaurus, morality, society, semantics.

Автор туралы мәлімет:

Ердембеков Б.А. – филология ғылымдарының докторы, Семей қаласы Шәкәрім атындағы университетінің профессоры, Семей, Қазақстан.

Yerdembekov B.A. – Doctor of Philological Sciences, Professor, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).